

ПРОБЛЕМИ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ТА НОВОЇ ІСТОРІЇ

УДК 94(437.3:430)“1254/1255”:725.963+27-763(437.3:430)“1254/1255”
DOI: 10.32626/2309-2262.2021-9.91-107

Ігор Ліхтей
(Ужгород)

«...SIGNO CRUCIS ACCINCTUS»¹: ПЕРШИЙ ПОХІД ЧЕСЬКОГО ПРАВИТЕЛЯ ПРШЕМИСЛА ОТАКАРА II НА ПРУССІЮ НА ЗЛАМІ 1254–1255 РОКІВ

У статті висвітлено передумови, перебіг та наслідки першого походу чеського правителя Пршемисла Отакара II на Пруссію, який відбувся взимку 1254–1255 рр. Збройна виправа завершилася християнізацією самбів і заснуванням фортеці Кенігсберг, на будівництво якої чеський правитель виділив чималі кошти. Цим походом Пршемисл Отакар II продемонстрував могутність Чеського королівства, утвердив свій вплив на північному сході Балтійського регіону та здобув реноме активного і ревного оборонця християнства.

Ключові слова. Чеське королівство, Тевтонський орден, Пршемисл Отакар II, великий магістр Поппо фон Остерна, Пруссія, півострів Самбія, Кенігсберг.

У середині XIII ст. Чеське королівство стало відігравати дедалі вагомішу роль у суспільно-політичному житті Центральної Європи. Восени 1253 р. повновладним чеським правителем став Пршемисл Отакар II. Щоправда, аж до королівської коронації, яка відбулася на Різдво 1261 р., він послуговувався титулом «спадкоємець і володар королівства Чеського, герцог Австрії і Штирії і маркграф Моравії» (*heres et dominus regni Boemiae, dux Austriae et Styriae ac Moraviae marchio*)², або ж – «володар королівства Чеського, герцог Австрії і Штирії і маркграф Моравії» (*dominus regni Boemiae, dux Austriae et Styriae et marchio Moraviae*)³. За час правління Пршемисла Отакара II (1253–1278) суттєво зріс авторитет Чеської держави та посилилася її могутність на міжнародній арені.

В умовах послаблення Священної Римської імперії цей чеський володар намагався активно реалізовувати ідею створення універсальної монархії, яка мала об'єднати під його скіпетром території деяких сусідніх держав. Ще 1251 р., після того, як у Австрійському герцогстві вимерла чоловіча частина

династії Бабенбергів, Пршемислові Отакарові II вдалося здобути це «осиротіле» територіальне князівство. Своє панування в Австрійському герцогстві він легітимізував завдяки шлюбу (укладеному заднім числом) з останньою представницею династії Бабенбергів – Маргаритою. Шоправда, з цим не бажав миритися угорський король Бела IV (1235–1270).

У 1253 р., ще за життя Пршемислового батька Вацлава I (1230 – 1253), Бела IV організував коаліцію у складі галицько-волинського правителя Данила Романовича (1205–1264), баварського герцога Оттона II Віттельсбаха (1231–1253), краківського князя Болеслава V Сором'язливого (1226–1279) та опольсько-рацибозького володаря Владислава (1246–1281/1282). Союзники напали на Чеське королівство з кількох боків. Так, наприкінці весни – на початку літа 1253 р. Данило Романович із сином Левом, Болеслав V Сором'язливий і Владислав Опольський спустошили Опавський край. Натомість Бела IV з військом, у складі якого були не тільки угорці, а й кумани, вторгся у центральну Моравію.

Задля припинення ворожнечі у справу втрутився папа Іннокентій IV (1243–1254), який зобов'язав свого легата Бернарда виступити посередником у справі укладення миру між Чеською й Угорською державами. Остаточні основні мирні положення було узгоджено 3 квітня 1254 р. в Буді й підтверджено 1 травня того ж року під час зустрічі Пршемисла Отакара II та Бели IV в Пожоні (Братиславі). За умовами договору чеський та угорський володарі поділили між собою спадщину Бабенбергів. Позаяк право Пршемисла Отакара II на Австрію не підлягало сумніву, то перемовини велися щодо Штирії. В результаті, Бела IV отримав більшу частину Штирії, а Пршемисл Отакар II – решту⁴.

Папа поспішив домогтися примирення, позаяк війна з Белою IV забирала у Пршемисла Отакара II чимало зусиль і часу. А чеський правитель потрібен був Апостольській Столиці для важливої акції в балтійському регіоні, зокрема у Пруссії. В результаті, цей регіон став одним із напрямків зовнішньої політики Пршемисла Отакара II. Чеський володар здійснив у Пруссію два хрестові походи, які мали різну мету та наслідки. Перший із них було організовано взимку на зламі 1254–1255 років.

На той час у Пруссії активно утверджував своє панування духовно-рицарський Тевтонський (Німецький) орден. Він був заснований у 1190 р. як госпіталь (статус Ордену отримав у 1198 р.) на Святій Землі та поєднував традиційні чернечі обітничі бідності, непорочності й послуху з обов'язками військової охорони паломників і боротьби проти язичників.

Очоловав Тевтонський орден великий магістр, а рицарями були переважно представники німецьких аристократичних родин. Важливу роль у розбудові Ордену відіграв великий магістр Герман фон Зальца (1210–1239). У 1226 р. з його ініціативи імператор Фрідріх II Штауфен (1212–1250) видав «Золоту буллу Ріміні», згідно з якою Ордену передавалися землі в басейні нижньої течії Вісли, де сиділи язичники-пруси, з метою поширення там християнства і правом володарювати на захоплених територіях⁵.

У 1231 р. рицарі Тевтонського ордену вторглися в Пруссію і упродовж двох наступних десятиліть зуміли підкорити її західний регіон. Після об'єднання в 1237 р. з Орденом мечоносців під контроль тевтонських великих магістрів потрапила й Лівонія⁶. У відповідь на успіхи Тевтонського ордену посилювалася завойовницька діяльність литовського правителя Міндовга (бл. 1240–1263), галицько-волинського володаря Данила Романовича, князів Казимира I Куявського (1233–1267) та його брата Земовіта I Мазовецького (1248–1262). Тевтонський орден зміцнював свої позиції в землях на правобережжі Вісли, засновуючи тут міста, проте лише частково зумів проникнути на територію півострова Самбія, що на півночі Пруссії. Тут проживали самби, які були одним із найбільш значних пруських племен. Можливо, саме самби були ядром усього об'єднання і власне «пруссами» у первісному значенні цього етноніма⁷.

У середині XIII ст. Бартоломео Англійський так писав про Самбію та її жителів: «Самбія – земля з родючими ґрунтами і щедрими плодами, земля болотиста й лісиста, оточена багатьма озерами та річками. Народ (її), в порівнянні з іншими варварами, гарний тілом, відважний духом, перевершує всі сусідні народи талантом, мистецтвом і ремеслами»⁸. Підкорення Самбії дозволило б Тевтонському ордену об'єднати лівонські та пруські землі і облаштувати морську базу навпроти гданського узбережжя. У 1253 р. німецькі рицарі здійснили першу спробу підкорити Самбію, але зазнали невдачі. При цьому загинув і комтур (керівник адміністративної одиниці в складі ордену) Христбурга Генріх Штанге (*Henricus Stange*). Тоді папа Іннокентій IV, який рвено переймався справами Ордену, звернувся до Пршемисла Отакара II і, як відомо, доклав зусиль для його примирення з Белою IV. Так було усунуто останню серйозну перешкоду для організації хрестового походу чеського правителя⁹.

Слід відзначити, що в Чеському королівстві до Тевтонського ордену ставилися досить доброзичливо. Так, чеський

король Пршемисл Отакар I (1197–1230) прийняв рицарів під свою опіку, щедро обдарував їх маєтками та надав їм значні привілеї. Його спадкоємець Вацлав I звільнив Орден від усіх податків¹⁰. Тепер свою прихильність до Тевтонського ордену належало засвідчити Пршемислові Отакарові II.

На думку історика В. Ванічека, мотиви організації першого пруського походу пов'язані з такими чинниками: 1) зростанням могутності Чеської держави, яка здобула репрезентативне становище в рамках Священної Римської імперії і могла ініціювати «новий рицарський хрестоносний рух»; 2) посиленням амбіцій чеського монарха в імперії, що було зумовлене його престижним статусом; 3) прагненням продемонструвати папству, що без чеської сили східна політика не матиме успіху, що Пршемисл Отакар II стає опорою церкви, за що може вимагати від курії підтримки у вирішенні інших питань; 4) намаганням Пршемисла Отакара II втрутитися у польське середовище, щоб послабити там вплив Угорщини і Галицько-Волинської держави й таким чином запобігти новому нападу П'ястовичів на Чеське королівство; 5) необхідністю консолідувати традиційний «північний» чеський союзний регіон за участі Бранденбурзького маркграфства й Силезії, який послужив би опорою для подальшої «південної» політики Пршемисла Отакара II; 6) важливістю зміцнити позиції Пршемисла Отакара II у своїх володіннях, утвердити почуття взаємності серед чеської та австрійської еліти¹¹.

Походу передували зустрічі чільних представників Тевтонського ордену з Пршемислом Отакаром II та його довіреними особами. Наприкінці 1253 р. у Моравії побував Ансельм фон Мейсен, перший єпископ Вармії (1250–1278), який належав до числа братів Тевтонського ордену. Відтак у вересні 1254 р. до Пршемисла Отакара II здійснив візит великий магістр Тевтонського ордену Поппо фон Остерна (1252–1256). Як відомо, Орден мав маєтки в Чехії й Моравії. Інші його посілости знаходилися в альпійських землях, звідки походила частина рицарів. Тож, крім підкорення Самбії, керівництво Ордену було зацікавлене і в тому, щоб зміцнити становище на важливих торгових шляхах між італійськими та пруськими землями. А участь Пршемисла Отакара II привернула б увагу шляхти з Центральної Європи до Балтійського регіону¹².

У сфері інтересів Тевтонського ордену опинилися ще два великі регіони: Ятвязький край на сході, який межував із Галицько-Волинською державою, та болотиста Галіндія на півдні, розташована по сусідству з Мазовією. Неабиякі плани щодо цих земель виношував і очільник Апостольського пре-

столу. Так, папа Іннокентій IV підпорядкував своїй безпосередній владі новозасноване Литовське єпископство. Він вважав, що на окраїнах католицького світу повинні існувати держави, пов'язані путами вірності з папською курією. Важливе значення задля реалізації такої політики мали королівські корони, які в 1253 р. папа надав литовському князеві Міндовгу та галицько-волинському володареві Данилові Романовичу¹³.

У 1254 р. між цими двома королями було укладено мирну угоду, яка завершила тривалу суперечку за Чорну Русь¹⁴. Від імені Міндовга це зробив його син Войшелк. Як повідомляє «Галицько-Волинський літопис», «Войшелк створи миръ с Даниломъ и wyda дочерь Миндогдовоу за Шварна сестроу своєю»¹⁵. Отже, договір було скріплено шлюбом Шварна (сина Данила Романовича) з донькою Міндовга. В якості литовського весільного посагу Міндовг надав Шварнові у володіння Полоцьку землю. Примирення Міндовга й Данила Романовича було бажаним і для Апостольського Престолу, позаяк дозволяло використати їхні бойові дружини для навернення у християнство язичників.

До боротьби за північні поганські землі приєднався також куявський князь Казимир I. Десь на початку 1254 р. він поінформував папу Іннокентія IV про те, що вожді пруської землі (*Polexia*) виявили бажання прийняти християнство, але тільки під його (Казимировим) захистом. Звернення Казимира I до Іннокентія IV з проханням дозволити експансію у цей край підтримав і краківський князь Болеслав V Сором'язливий. Папа своєю буллою від 19 травня 1254 р. підтвердив таку ініціативу, але із застереженням, аби не було завдано шкоди інтересам Тевтонського ордену, тобто тим територіям, якими управляють рицарі. На завойованих Казимиром I землях папський легат Опізо повинен був заснувати християнську місію й підпорядкувати її навколишнім єпископам¹⁶.

Насправді йшлося про систематичне захоплення Казимиром I тих частин Ятвязького краю, якими не встиг заволодіти Тевтонський орден, хоча Куявське князівство з цими землями не межувало. Реакція ятвягів на такі наміри Казимира I невідома. Натомість Орден відповів військовою активністю в Ятвязьких землях і дипломатичними зусиллями в Римі. Однак папський легат не підтримав вторгнення німецьких рицарів у Ятвязький край на протидію Казимирові I й піддав ландмейстра (магістра) Тевтонського ордену в Пруссії та його чільних рицарів анафемі.

Спільні дії сусідів проти Ордену могли мати серйозні наслідки. Про усвідомлення німецькими рицарями небез-

пеки з приводу такої ситуації свідчить угода, яку було укладено, очевидно, наприкінці листопада 1254 р. в Рацьонжі (польськ. *Racisz*, Мазовія) віце-магістром Тевтонського ордену Буркгардом фон Горнгаузенем з королем Данилом Романовичем і його зятем князем Земовітом I. Тевтонський орден запропонував обом володарям третину Ятвязької землі, за що вони повинні були надавати йому військову допомогу. Договір було спрямовано на те, щоб вивести з гри Казимира I Куявського. Але Казимир I напав на свого брата Земовіта I й ув'язнив його разом з дружиною Переславою, донькою короля Данила Романовича¹⁷.

У цьому контексті слід згадати також про прикордонний бій, який 1254 р. вів оломоуцький єпископ Бруно (1245 – 1281) з опольським князем Владиславом. Князь підкорився, й у винагороду за збитки, спричинені під час нападу на Опаву в 1253 р., був змушений поступитися чотирма силезькими селами. Вони дісталися Оломоуцькому костелу, а де-факто – васалам Бруно: єпископському стольникові Гербортові та маршалкові Гелембертові де Туррі¹⁸.

Сучасний чеський історик Й. Жемлічка припускає, що саме оломоуцький єпископ Бруно був ініціатором організації першого пруського походу Пршемисла Отакара II. Цей церковний ієрарх походив із північнонімецького роду графів фон Шауенбург, ціла генерація яких воювала з данцями і полабськими слов'янами-ободритами¹⁹. Батьком єпископа Бруна був граф Адольф III фон Шауенбург, який брав участь у Третьому хрестовому поході і був одним із засновників Тевтонського ордену. Відтак Адольф III Шауенбург протидіяв експансії данського короля Вальдемара II, але потрапив до нього в полон і за дядь звільнення поступився Шлезвігом. Інтерес Бруна до збройної виправи у Пруссію, очевидно, був обумовлений прагненням домогтися для Оломоуцького єпископства статусу архієпископства, правочинність якого поширювалася б аж на віддалені литовські землі. Єпископ Бруно активно допомагав Тевтонському ордену тим, що відправляв як адміністраторів приходів у його володіння своїх священників, і в такий спосіб сприяв формуванню розгалуженої сітки парафій²⁰.

Разом з Пршемислом Отакаром II у першому поході на Пруссію взяло участь і чимало представників еліти, що проживали на теренах його володінь. Імена деяких із них фігурують у привілеї німецьким рицарям, який 17 січня 1255 р. видав чеський правитель у м. Ельблонг (нині – Польща). У ньому Пршемисл Отакар II підтверджує великому магістрові Поппо фон Остерну всі мастки, які він наділив Ордену у своїх зем-

лях, у т.ч. і в Австрійському герцогстві, а також усі ті посілости, що надали його попередники та всі інші, дуже багаті й менш заможні, мужі. В якості свідків тут занотовано імена таких осіб, як оломоуцький єпископ Бруно, граф Отто з Гардека (*Oto z Hardeka*), Алберто з Куенрінгу (*Alberto z Kuenringu*), Вітек з Градця (*Vitek z Hradce*), Бореш (*Boreš z Rýzmburka*), празький «каштелян» Ярош (*Jaroš ze Slivna*), Вок (*Vok z Rožmberka*), Сміл з Ліхтенбурга (*Smil z Lichtenburka*), Бочек та Куно з Обржан (*Boček a Kuno z Obřan*), Сміл з Білкова (*Smil z Bílkova*), Єнеш і Гартлеб (*Jeneš a Hartleb z Deblína*), камердинер Маркварт (*Markvart z Dunajovic*), Ідік (*Idík zrodu Svábenických*), столярник Андрій (*Ondřej z Všechrom*), Бенеш (*Beneš ze Cvilína*) та інших²¹.

Про перебіг і характер першого хрестового походу знаходимо свідчення у наративних джерелах. Так, у «Чеських літописах...» повідомляється, що Пршемисл Отакар II і маркграф Бранденбурзький вторглися в Пруссію, сплюндрували землю зброєю, вогнем і грабунками та багатьох людей повбивали, незважаючи на стать і вік²². Тобто похід потрактовано як розбійницьку акцію. Натомість таке джерело, як «*Annales Otacariani*» («Діяння Пршемисла Отакара II»), відзначається більшою поінформованістю щодо цієї події. Про її початковий етап тут, зокрема, читаємо: «1254, в XIX день перед січневими календами [14 грудня] Пршемисл, син короля Вацлава, вирушив у Пруссію, огорнутий знаком хреста (*signo crucis accinctus*), щоб воювати проти пруссів, і супроводжувала його велика кількість родовитих чеських, моравських, австрійських та інших, менш знатних, вояків. Прибувши до Вроцлава, святкував тут Різдво, та з великою пошаною його вітали польські князі й шляхта, а також вроцлавський єпископ, і упродовж кількох днів його гостинно приймали зі всім військом. Поки він перебував у Вроцлаві, до нього приєднався бранденбурзький маркграф зі своїм військом, і обидва разом рухалися у Пруссію, ведучи з собою численний люд»²³.

Наближення бойових підрозділів Пршемисла Отакара II та бранденбурзького маркграфа Оттона, як і загроза нападу Данила Романовича, призвели до змін у політиці куявського князя Казимира I. Великий магістр Поппо фон Остерна особисто побував у Казимира I в Іновроцлаві й домігся третейського суду за співучасті Влоцлавського та Любуського єпископів і провінціала міноратів Ерборта. Інформацію про ці перемовини повинні були безпосередньо отримати чеський володар та наближені до нього особи, у т.ч. й оломоуцький єпископ Бруно. Наприкінці 1254 р. куявський князь Казимир I при укладанні угоди з очільниками Ордену зобов'язався відмови-

тися від претензій на Галіндію та Ятвязький край. В якості компенсації за ці території він отримав від Тевтонського ордену одну третину і так малої за розміром Любавської землі (Між Галіндією і Мазовією). У березні 1255 р. законність цих домовленостей підтвердив папа Олександр IV (1254–1261). Відтак Казимир I звільнив з ув'язнення свого брата, мазовецького князя Земовіта I²⁴.

Швидким наступом збройні сили під проводом Пршемисла Отакара II досягли балтійського узбережжя і, як можна судити з досить численних, хоча й пізніших, повідомлень, здолали пруссів та сприяли поширенню серед них християнства, а отже, допомогли німецьким рицарям завладіти Самбією. Так, автор продовження «Ламбахських анналів» лаконічно інформує, що чеський правитель «з потужним військом вступив у землю пруссів та, підкоривши її християнській вірі, повернувся додому»²⁵.

Більш детальні свідчення щодо перебігу походу містяться у так зв. «Старшій Олівській хроніці», яку було остаточно оформлено в першій чверті XIV ст. в цистерціанському монастирі в Оліві (нині – територія Гданська). Найдавнішим ядром джерела є матеріал під назвою «*Exordium ordinis cruciferorum*» («Початок ордену хрестоносців»). Перший видавець хроніки Теодор Гірш вважав, що цей текст було написано ще до 1260 р. Його погляди поділяв і польський дослідник Войцех Кентшинський, який опублікував цю пам'ятку у VI томі «*Monumenta Poloniae Historica*». Цей учений також доводив, що автором «*Exordium ordinis cruciferorum*» був поляк, можливо, домініканець із монастиря у Гданську²⁶. Про учасників походу згадане джерело, зокрема, повідомляє: «Самби були впертими у своїх забобонах. Однак Бог, який хотів, щоб вони пізнали світло істинної віри, послав року Господнього 1254 у Пруссію славного короля Богемії Отакара, якого супроводжували Оттон, маркграф Бранденбурзький, герцог Австрії і маркграф Моравії, а також багато інших знатних людей з долини Рейну, з Мейсена та інших країв, графи й герцоги, кількість яких сягала більш ніж 50 тисяч ...»²⁷.

У наведеному уривку титули Пршемисла Отакара II приписано аж трьом особам, що дає підстави сумніватися в обізнаності автора з тогочасними реаліями центральноєвропейського регіону. Адже саме Пршемисл Отакар II був і чеським правителем, і моравським маркграфом, і австрійським герцогом. До того ж, Пршемисла Отакара названо королем, тоді як чеські хроністи, висвітлюючи його діяльність до 1261 р., послуговуються титулом «принцепс» (*princeps*). Такої ж поми-

ки припустився у своїй «Хроніці землі Пруської» і Петр фон Дусбург, який при її написанні, очевидно, використовував «*Exordium ordinis cruciferorum*». Та попри це, у «Хроніці землі Пруської» зустрічаємо досить докладний опис хрестового походу, до участі в якому зголосилося багато «паломників» зі Саксонії, Тюрингії, Мейсена, Австрії, з долини Рейну та інших куточків Німеччини (*Alemanie partibus*) і всі вони горіли бажанням помститися за муки Господа на хресті. Це військо, як пише Петр фон Дусбург, було таким великим, що число вояків перевищувало 60 тисяч²⁸.

Як випливає з джерел, у поході брало участь 50-60 тис. вояків, що, однак, є суттєвим перебільшенням. Утім російський історик В. Ковальов зауважує, що навіть якщо зменшити ці цифри в десять разів, то залишиться не так вже й мало²⁹. Німецько-австрійський учений Оттокар Лоренц, який дотримувався античеських позицій, висловив довільне припущення, що військовий контингент Пршемисла Отакара II налічував десь 20 тис. осіб³⁰. Попри свідчення джерел, він намагався довести, що це військо, яке і справді було численним, але здебільшого пішим, не спромоглося здійснити виснажливий похід від чеських рубежів до Пруссії. Звідси запрошувався висновок про те, що Пршемисл Отакар II не зміг вчасно прибути на місце бойових дій і всі твердження про його успіхи є абсолютною вигадкою. Такий підхід щодо оцінки О. Лоренцом дій Пршемисла Отакара II різко (і цілком слушно – *I.L.*) розкритикував відомий чеський історик Йозеф Шуста³¹. На думку ж В. Новотного, повідомлення джерел про 60 тис. люду є завищеними і їм не можна довіряти, але хрестоносне військо все ж таки не було нечисленним³².

Слід відзначити, що версію О. Лоренца про чисельність війська Пршемисла Отакара II, але без упередженого ставлення до участі чеського володаря в поході, поділяє і російський богеміст українського походження Антон Ясинський. Він, зокрема, писав, що кількість усього війська сягала 60 тис., з яких третина, можливо, походила з володінь Отакара II³³. Крім того, А. Ясинський доводив, що саме завдяки заповзятості сприянню чехів та їхніх правителів Тевтонський орден досяг значних військових та дипломатичних успіхів в утвердженні свого панування на берегах Балтійського моря. Однак багато чеських істориків сприйняло публікацію А. Ясинського з окресленої проблематики досить критично. Вони звинуватили його в необ'єктивності й недоброзичливому ставленні до чехів. Тоді за А. Ясинського заступився авторитетний чеський історик Ярослав Голл. Учений зауважив, що підтрим-

кою Тевтонського ордену чехи і справді сприяли просуванню Тевтонського ордену у Балтику і тут не варто нічого доводити, бо до А. Ясинського про це він (Ярослав Голл – *I.L.*) писав і сам, а до нього про це знали й інші³⁴.

У XIX ст. французький історик Ернест Лавісс ще більш критично поставився до повідомлення Петера фон Дусбурга про кількість учасників походу. На думку вченого, коли хроніст «стверджує, що чеський король Отакар пройшов углиб Самбії з армією, що налічувала 60 000 осіб – такої масі там, зрозуміло, неможливо було ані рухатися, ані харчуватися, – то треба вважати, що він додає два зайвих нулі»³⁵. Отже, Е. Лавісс вважає, що чеський правитель мав у своєму розпорядженні всього 600 вояків, що, на наш погляд, є вже суттєвим применшенням. Навіть дружина Пршемисла Отакара II налічувала, очевидно, значно більше вояків. А в поході разом з ним, як відомо, було чимало представників знаті, і кожний – зі своїм збройним супроводом.

Хроніст Петр фон Дусбург також повідомляє, що «багата й численна Самбія могла мати 4 тис. кінноти і 40 тис. піхоти»³⁶. Схожі цифри наведено і в т.зв. «Старшій Лівонській рифмованій хроніці» анонімного автора, написаній наприкінці XIII ст. Тут, зокрема, самбам приписано слова про те, що для протистояння німецьким рицарям вони зберуть 40 тис. щитів³⁷. Очевидно, саме це повідомлення має на увазі Е. Лавісс, коли критикує наведені цифри, апелюючи до однієї Лівонської хроніки. Він, зокрема, пише, що свідчення про 40 тис. війська самбів перебільшено до неможливого, бо вся їхня країна «займала не більше 1700 кв. верст і була густо вкрита лісами, де водилися бобри, ведмеді й зубри; важко при цьому допустити, щоб в ній могло проживати більше, ніж 20 жителів на квадратну версту; таким чином, все населення Самбії може складати хіба 34 тис. Отже, завоювання Пруссії, населення якої не повинно було перевищувати тоді 200 тис. душ, було справою незначної кількості рицарів; при цьому їм допомагали ще нечисельні ополчення хрестоносців і колоністи, що зналися на військовій справі»³⁸.

Отже, Е. Лавісс критично ставився до повідомлень нарративних джерел про кількість війська. Ба більше, він упереджено висловлюється про успіхи Пршемисла Отакара II і зневажливо – про слов'ян. Чеський правитель, пише Е. Лавісс, «розповідав потім про себе, що хрестив цілий народ і посунув кордони своєї держави до Балтики; але це була тільки словесна бравада, що загалом була притаманна гамірливим, але ледачим середньовічним слов'янам. Зате рицарі, активно залучаючи підмогу, що до них приходила, здійснювали завоювання найбільш напо-

легливим і серйозним чином»³⁹. З приводу наведеної в наративних джерелах завищеної кількості учасників походу та самбів сперечатися годі, проте характеристика Е. Лавіссом середньовічних слов'ян, як і досягнень Пршемисла Отакара II на ниві християнізації регіону, є надто поверховою.

До речі, сучасний російський археолог Володимир Кулаков вважає, що на середину XIII ст. загальна кількість війська Самбії становила приблизно 300 осіб. Якщо навіть врахувати участь у битвах озброєної челяді, то навряд чи можна припускати, що пруське ополчення перевищувало 1000 вояків. Це не відповідає явно перебільшеним цифрам, які наводить Петер фон Дусбург. Учений наголошує, що, як у добу Античності, так і в ранньому Середньовіччі, письмові джерела не раз завищували кількість своїх супротивників у десятки, і навіть у сотні, разів. Водночас, В. Кулаков акцентує на тому, що прусси Самбії не були готові до боротьби з Тевтонським орденом, хоча їхня жрецька адміністрація знала про загрозу вторгнення. Попри це, пруське народне ополчення не було зосереджене в зручному для битви місці на південно-західному узбережжі півострова⁴⁰.

Історики досить важко робити якісь припущення й враховувати кількість учасників бойових дій. Зрозуміло, що повідомлення хроністів про число хрестоносців та самбів гіперболізовані. Але, на нашу думку, цілком справедливим є твердження В. Новотного про те, що військо чеського правителя все-таки було численним. Інакше самби, якщо навіть їх і не було так багато, чинили б опір. Адже в 1253 р. вони зустріли німецьких рицарів з боєм і змусили їх відступити. А тепер, як повідомляють джерела, самби під натиском сили готові були прийняти християнство.

У середині січня 1255 р. в м. Ельблонг бойові підрозділи Пршемисла Отакара II об'єдналися з іншою військовою колоною, і великий магістр Поппо фон Остерна передав загальне командування всіма збройними силами чеському правителю, який привів найбільше вояків. Відтак 17 січня 1255 р. Пршемисл Отакар II і надав німецьким рицарям привілей, згідно з яким підтвердив усі їхні права на земельні володіння і взяв Орден під свій захист. Як відомо, свідками цього стало чимало представників знаті. Перелік їхніх імен, який уже було наведено, демонструє прагнення чесько-моравської та австрійської еліти стати під корогви Пршемисла Отакара II.

Хроніст Петр фон Дусбург розповідає, що Пршемисл Отакар II «увійшов з військом у Самбію поблизу волості Меден і, спопеливши все, що могло бути спалено вогнем, і захопивши в полон та вбивши багатьох людей, там же заночував. На

другий день він прийшов у волость Рудов і там потужним наступом захопив замок, і таке було вчинено там побиття народу самбійського, що місцева знать запропонувала йому своїх представників як заручників, просячи, щоб він надав їм честь милостиво прийняти їх і не знищив весь народ». Після цього Пршемисл Отакар II прийшов у інші волості та, щоб не вчинив їм таке ж побоїще, як досі іншим, кожен знатний самбієць віддав синів своїх у заручники, зобов'язуючись під страхом смертної кари смиренно коритися вимогам віри і братів (тобто, німецьких рицарів – І.А.)⁴¹.

Подальші події, принаймні, як описано в «Annales Otacariani», є красномовною характеристикою благочестивого християнського правителя, тобто Пршемисла Отакара II. До його війська прибула делегація знатних пруссів, які заявили про свій намір охреститися, що в даному контексті означало підкоритися чеському володареві. Обряд хрещення здійснював єпископ Бруно разом з іншими єпископами. Одного з найбільш могутніх пруссів зі святої купелі прийняв чеський правитель і дав йому своє ім'я – Отакар. Так само вчинив і бранденбурзький маркграф Оттон з іншим, теж знатним, самбом. Обидва новонавернені отримали в подарунок коштовний одяг⁴². У цьому контексті заслуговує на увагу і трактат другої половини XIII ст. «Опис земель», анонімний автор якого повідомляє про свою присутність на хрестинах одного прусського вождя, де хресним батьком був Пршемисл Отакар II⁴³.

Отже, під час першого походу на Пруссію чеський володар не лише воював із поганами, плюндрував їхні землі, але й сприяв поширенню тут християнства. Під враженням від власних успіхів Пршемисл Отакар II навіть вважав себе «пруським хрестоносцем», Божим воїном, про що свідчить оздоблення його церемоніальних мечів. Водночас він пов'язував свою збройну виправу до Самбії із патронатом св. Станіслава, краківського єпископа-мученика, якого 1253 р. було канонізовано. У жовтні того ж року, тобто більш ніж за тринадцять місяців до походу на Пруссію, чеський правитель отримав від краківського єпископа Прендота в подарунок мошні руки св. Станіслава – «коштовніші за золото й топаз» (*supera iurmet topaxi on pretio sum*)⁴⁴. Можливо, це свідчить про зростання культу нового святого та про загравання чеського правителя з польськими князями.

Стратегічною опорою Тевтонського ордену в Балтійському регіоні мала стати нова фортеця. На знак пошани до чеського володаря її було названо Королівська кріпость (нім. Кенігсбург; чеськ. Кралевець). Щоправда, сам Пршемисл Отакар I не брав

особистої участі в церемонії заснування фортеці, бо поспішав додому, але виділив для її зведення чималі кошти. Згодом навколо фортеці виросло місто, за яким утвердилася назва Кенігсберг (після Другої світової війни відійшов до Радянського Союзу і був перейменований на Калінінград; нині знаходиться в складі Росії)⁴⁵. Німецько-австрійський історик О. Лоренц у притаманному йому античеському тоні стверджує, що оскільки Пршемисла Отакара II на той час ще не було короновано, то в назві Кенігсберг не міг фігурувати його титул⁴⁶.

Чеський правитель затримався в Пруссії недовго. Залишити Балтійський регіон його, мабуть, спонукала звістка про смерть папи Іннокентія IV, який помер ще 7 грудня 1254 р. Після від'їзду Пршемисла Отакара II з Пруссії чеські підрозділи залишалися тут, очевидно, ще на цілий рік. Упродовж 1255 р. у пруських землях перебував також оломоуцький єпископ Бруно. Вражає швидкість, з якою Пршемисл Отакар II повертався додому. Так, 6 лютого 1255 року він був в Опаві, а вже 18 лютого – у Брні, де видав привілей для домініканського монастиря, що в Оломоуці⁴⁷. Перший хрестовий похід чеського володаря на Пруссію завершився.

Таким чином, Пршемисл Отакар II здійснив військову експедицію на Пруссію з волі папи, який традиційно опікувався цим регіоном і шукав гідну й сильну особистість для боротьби з язичниками та схизматиками. Усі доступні джерела оцінюють похід як переможний: завдяки участі чеського правителя німецькі рицарі зуміли завоювати й християнізувати Самбію. Водночас Пршемисл Отакар II продемонстрував силу й міць Чеського королівства та довів польським князям, які перебували в союзі з Белою IV, що він спроможний досить швидко зібрати численне військо та за короткий проміжок часу перемістити його на значну відстань, а отже, з ним слід рахуватися. До того ж, похід на Пруссію сприяв згуртуванню чеської та австрійської еліти, утвердженню позицій Пршемисла Отакара II у справі захисту інтересів церкви, що в умовах послаблення Священної Римської імперії могло відкрити йому шлях і до здобуття німецької корони.

Примітки:

1. «... signo crucis accinctus» – з латини «... огорнутий знаком хреста».
2. Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae; Opera Josephi Emler. Praha, 1882. Pars II. Annorum 1253–1310. Num. 1. P 1.
3. Ibid. Num. 2. P 1.

4. Letopisy České od roku 1196 do roku 1278. *Fontes rerum Bohemicarum. Prameny dějin českých, vydávané z nadání Palackého*. Praha, 1874. Tom II. (Díl II). Fasc. 1. (Svazek 1). P. 289–292; Druhé pokračování Kosmovy kroniky. *Pokračovatelé Kosmovi*. Praha, 1974. S. 111–114; Continuatio Garstensis a. 1182–1257 / Ed. W. Wattenbach. *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum*. Hannoverae, MDCCCLI [1851]. Tomus IX. P. 600; Continuatio Sancrucensis II. a. 1234–1266 / Ed. W. Wattenbach. *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum*. Hannoverae, MDCCCLI [1851]. Tomus IX. P. 643; Novotný V. České dějiny. Dílu I. Část III. Čechy královské za Přemysla I. a Václava I. (1197–1253). Praha. S. 842–851; Novotný V. České dějiny. Dílu I. Část 4. Rozmach české moci za Přemysla II. Otakara (1253–1271). Praha, 1937. S. 15–17; Žemlička J. Přemysl Otakar II. Král na rozhraní věků. S. 46–47, 95–96; Полное собрание русских летописей. Издание второе. Санкт-Петербург, 1908. Томъ второй. Ипатьевская летопись. Стб. 820–825.
5. Брокгауз. История Німеччини у світлинах / пер. з нім. Київ, 2010. С. 56; Машке Э. Немецкий орден / пер. с нем. Соловьевой Веры. Санкт-Петербург, 2003. С. 17–22, 37–53, 101–148; Бокман Х. Немецкий орден: Двенадцать глав из его истории / пер. с нем. В.И. Матузовой. Москва, 2004. С. 13–77; Ясинский А.Н. Содействие чехов успехам германизации на берегах Балтийского моря. Юрьев, 1898. С. 7–9.
6. Ясинский А.Н. Содействие чехов успехам германизации на берегах Балтийского моря... С. 9–12; Машке Э. Немецкий орден... С. 54–57, 141–143; Бокман Х. Немецкий орден: Двенадцать глав из его истории... С. 78.
7. Кулаков В.И. Древности пруссов. VI–XIII вв. Москва, 1990. С. 44; Кулаков В. И. История Пруссии до 1283 г. Москва, 2003. С. 116–125; Vaníček V. Velké dějiny zemi Koruny české. Svazek III., 1250–1310. S. 65.
8. Бартоломей Английский (первая половина XIII века) «О свойствах вещей». Bartholomaeus Angliscus «De proprietatibus rerum» Матузова В.И. Английские средневековые источники IX–XIII вв.: Тексты, пер., коммент. Москва, 1979. С. 77, 85.
9. Petri de Dusburg Chronicon terrae Prussiae / Ed. M. Töppen. *Scriptores rerum Prussicarum: die Geschichte squellender Preussischen Vorzeitbisz um Untergangeder Ordensherrschaft / herausge geben von Theodor Hirsch, Max Töppen und Ernst Strehle. Ersterband*. Leipzig, 1861. P. 89; Петр из Дусбурга. Хроника земли Прусской / изд. подгот. В.И Матузова. Москва, 1997. С. 83, 293; Šusta J. První výprava Přemysla II. Otakara do Prus. *Z dějin východní Evropy a Slovanstva: sborník věnovaný Jaroslavu Bidlovi profesoru Karlovy university k šedesátým narozeninám*. Praha, 1928. S. 226; Włodarski Br. Polska i Czechy

- w drugiej połowie XIII i początkach XIV wieku (1250–1306). Lwów, 1931. S. 20; Vaníček V. Velké dějiny zemi Koruny české. Svazek III., 1250–1310. S. 65.
10. Ясинский А.Н. Содействие чехов успехам германизации на берегах Балтийского моря... С. 3; Adam P. Řád německých rytířů a jeho působení v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Praha, 2005. S. 80–81.
 11. Vaníček V. Velké dějiny zemi Koruny české... S. 65.
 12. Goll J. Čechy a Prusy ve středověku. Praha, 1897. S. 20; Vaníček V. Velké dějiny zemi Koruny české... S. 65, 67.
 13. Войтович Л. Королівство Русі: реальність і міфи. *Александрович В.С., Войтович Л.В. Король Данило Романович*. Біла Церква, 2013. С. 151; Бумблаускас А., Ейдингас А., Кулакаускас А., Тамошайтис М. Історія Литви кожному / перекл. з литов. В. Кулініч. Київ, 2018. С. 72; Vaníček V. Velké dějiny zemi Koruny české. Svazek III., 1250–1310. S. 67.
 14. Котляр М.Ф. Галицько-Волинська Русь. Київ, 1998. С. 288.
 15. Полное собрание русских летописей. Издание второе. Томь второй. Ипатьевская летопись. Стб. 830.
 16. Biskup M., Labuda G. Dzieje zakonu krzyżackiego w Prusach. Gospodarka, społeczeństwo, państwo, ideologia. Gdańsk, 1988. S. 150; Vaníček V. Velké dějiny zemi Koruny české... S. 67.
 17. Preußisches Urkundenbuch. Politische Abteilung. Bd. I: Die Bildung des Ordensstaates (1140-1309). Königsbergi. Pr, 1882. Nr. 298. P. 221–222; Договір вище-магістра Тевтонського ордену в Пруссії Бурхарда фон Хорнхаузена з Даниилом Галицьким і Земовитом Мазовецьким. 1254 г. *Матузова В.И., Назарова Е.Л. Крестоносці у Русь. Кінець XII в. – 1270 г.: Тексти, переклад, коментарії*. Москва, 2002. С. 364–368; Vaníček V. Velké dějiny zemi Koruny české... S. 67–68.
 18. Ibidem.
 19. Žemlička J. Přemysl Otakar II. Král na rozhraní věků... S. 98.
 20. Maybaum H. Adolf III., Graf von Holstein. *Neue deutsche Biographie. 1. Band*. Aachen-Behaim. Berlin, 1953. S. 78; Adam P. Řád německých rytířů a jeho působení v Čechách, na Moravě a ve Slezsku... S. 39.
 21. Codex diplomaticus et epistolaris Regni Bohemiae. Pragae, 1974. Tomi V, fasciculus primus, Inde ab a. MCCLIII usque ad a. MCCLXVI. Num. 39. P. 81–83: «Bruno Olomucensis episcopus, Otto comes de Hardekke, Alberonem de Chunringen, Witegode Noua Doma, Borso, Ieroschius castellanus Pragensis, Wokko, Zmilo de Luthenburch, Bosco et fratressui, Zmilo de Belkove, Ianzo, Hartlibus, Marquardus camerarius, Ydik, Andreasdapifer, Benescius».
 22. Letopisy České o droku 1196 do roku 1278... P. 293. Druhé pokračování Kosmovy kroniky... S. 114.

23. Příběhy krále Přemysla Otakara II. *Fontes rerum Bohemicarum. Prameny dějin českých, vydávané z nadání Palackého*. Praha, 1874. Tom II. (Díl II). Fasc. 1. P. 308–309; Druhé pokračování Kosmovy kroniky... S. 114.
24. Vaníček V. Velké dějiny zemi Koruny české... S.70.
25. Continuatio Lambacensis a. 1197–1348. (Tab. III) / Ed. W. Wattenbach. *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum*. Hannoverae, MDCCCLI [1851]. Tomus IX. P. 559.
26. Fontes Olivenses / Wydał V. Kętrzyński. *Monumenta Poloniae historica: Pomniki dziejowe Polski*. Tom VI. Kraków, 1893. P. 257–287.
27. De prima fundatione monasterii Olivae / Ed. Theodor Hirsch. *Scriptores rerum Prussicarum. Die Geschichte squellender Preussischen Vorzeit bisz um Untergange der Ordensherrschaft*. Ersterband. Leipzig, 1861. P. 684–685; Щодо кількості учасників походу, то в публікації В. Кентшинського фігурує цифра понад 60 тис. (supra LX milia) вояків. Див.: Fontes Olivenses... P. 307.
28. Petri de Dusburg Chronicon terrae Prussiae / Ed. M. Töppen. P. 90–91; Петр из Дусбурга. Хроника земли Прусской ... С. 84.
29. Ковалев В.Н. Балтийские земли в политике короля Чехии Пршемысла Оттакара II. (Крестовые походы в Пруссию в освещении анналов и хроник XIII–XIV вв.). *Вестник Московского университета*. Сер. 8. История. 1998. № 6. С. 99.
30. Lorenz O. Geschichte König Ottokars II. Von Böhmen und seiner Zeit. Wien, 1866. S. 129.
31. Šusta J. První výprava Přemysla II. Otakara do Prus... S. 224.
32. Novotný V. České dějiny. Dílu I. Část 4. Rozmach české moci za Přemysla II. Otakara (1253–1271). S. 24.
33. Ясинский А.Н. Содействие чехов успехам германизации на берегах Балтийского моря... С. 13.
34. Goll Jar. Rec.: А.Н. Ясинский. Содѣйствие Чеховъ успѣхамъ Германизации на берегах Балтійскаго моря. Jurjev, 1898. *Český časopis historický*. 1899. Ročník V. S. 190–191; Krofta K. A. N. Jasinskij. Praha, 1935. S. 28; Лаптева Л.П. Жизненный путь и творческая деятельность историка-слависта А.Н. Ясинского. *Славянский альманах: 2008*. Москва, 2009. С. 129–131.
35. Лависсъ Э. Очерки по истории Пруссии / пер. А. Тимофеевой. 2-е изд. Москва, 1915. С. 95–96.
36. Petri de Dusburg Chronicon terrae Prussiae... P. 52; Петр из Дусбурга. Хроника земли Прусской... С. 50.
37. Livländische Reim chronik. Mit Anmerkungen, Namen verzeichnis und Glossar / Hrsg. Von Leo Meyer. Paderborn, 1876. P. 88 (вірш 3810).
38. Лависсъ Э. Очерки по истории Пруссии... С. 96.
39. Там же. С. 100.
40. Кулаков В.И. История Пруссии до 1283 г... С. 124.

41. Petri de Dusburg Chronicon terrae Prussiae... P. 91; Петр из Дусбурга. Хроника земли Прусской... С.85.
42. Příběhy krále Přemysla Otakara II... P. 309; Druhé pokračování Kosmovy kroniky... S. 114–115.
43. Чекин Л.С. «Описание земель», анонимный географический трактат второй половины XIII в. Средние века. Москва, 1993. Вып. 56. С. 213, 218.
44. Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae / Opera Josephi Emler. Praha, 1882. Pars II. Annorum 1253–1310. Num. 71. P. 27–28; Letopisy České o droku 1196 do roku 1278... P. 291–292; Druhé pokračování Kosmovy kroniky... S. 113; Novotný V. České dějiny. Dílu I. Část 4. ... S. 27–28; Włodarski Br. Polska i Czechy w drugiej połowie XIII i początkach XIV wieku (1250–1306)... S. 20; Vaníček V. Velké dějiny zemi Koruny české... S. 70–71.
45. Petri de Dusburg Chronicon terrae Prussiae... P. 91–92; Перп из Дусбурга. Хроника земли Прусской... С.85; Žemlička J. Přemysl Otakar II. Král na rozhraní věků... S. 99–100; Машке Э. Немецкий орден... С.60.
46. Lorenz O. Geschichte König Ottokars II. Von Böhmen und einer Zeit. S. 133.
47. Codex diplomaticus et epistolaris Regni Bohemiae. Tomi V, fasciculus primus, Inde ab a. MCCLIII usque ad a. MCCLXVI. Num. 40. S. 83–84; Vaníček V. Velké dějiny zemi Koruny české... S. 70–71; Žemlička J. Přemysl Otakar II. Král na rozhraní věků... S. 100.

Ihor Likhtei

THE FIRST CAMPAIGN OF THE CZECH RULER PRZEMYSŁ OTAKAR II TO PRUSSIA AT THE BREAK OF 1254 – 1255

The article highlights the preconditions, course and consequences of the first campaign of the Czech ruler Przemysl Otakar II to Prussia, which took place in winter of 1254 – 1255. The armed campaign ended with the Christianization of samba and foundation of the Koenigsberg fortress, for the construction of which the Czech ruler allocated considerable funds. By that campaign Przemysl Otakar II demonstrated the strength of the Czech kingdom, established his influence in the north-east of Baltic region and gained the reputation of the active and zealous defender of Christianity.

Key words: Czech Kingdom, Teutonic Order, Przemysl Otakar II, Grand Master Poppo von Osterna, Prussia, Peninsula of Sambia, Koenigsberg.

Отримано: 3.04.2021